

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΟ ΚΑΤΩ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟ*

Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο Κάτω Γραμματικό δεν είναι εντελώς άγνωστη. Ο καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος στο γνωστό βιβλίο του, "Οι εκκλησίες του Νομού Πέλλης"¹, περιλαμβάνει και τον Άγιο Γεώργιο μαζί με άλλες εξήντα εννέα εκκλησίες του Νομού. Εκεί, εκτός από τα σχέδια της κάτοψης, τριών τομών και εννέα φωτογραφίες καταγράφονται και τα βασικά στοιχεία της ταυτότητας του ναού. Συγκεκριμένα ο Ν. Μουτσόπουλος καταγράφει τη θέση του έξω από τον οικισμό, τον τύπο του ναού, που είναι μονόχωρος δρομικός με χαγιάτι και νάρθηκα, δύο επιγραφές, από τις οποίες η μία είναι κτητορική, και μας πληροφορεί, ότι διατηρεί ξυλόγλυπτο τέμπλο και δεσποτικό θρόνο και ότι στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων ο ναός διακοσμείται με τοιχογραφίες, οι οποίες όμως βρίσκονται σε πολύ κακή κατάσταση.

Ωστόσο δεν υπάρχει ειδική μελέτη για το ναό, του οποίου η αρχιτεκτονική είναι οπωσδήποτε ταπεινή, η ζωγραφική του όμως είναι ενδιαφέρουσα και τα ξυλόγλυπτα κομμάτια που διατηρεί με ιδιαίτερες αξιώσεις. Εξάλλου ο Άγιος Γεώργιος στο Κάτω Γραμματικό είναι η πιο παλιά από επιγραφή χρονολογούμενη, όρθια ως σήμερα, μεταβυζαντινή εκκλησία της περιοχής².

Ο ναός (σχ. 1-2), όπως αναφέρθηκε, ανήκει στον τύπο του μονόχωρου δρομικού ξυλόστεγου ναού, ανήκει δηλαδή στον τύπο που είναι σχεδόν κανόνας για τις ενοριακές εκκλησίες των οικισμών κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας³. Στα δυτικά φέρει νάρθηκα που θα πρέπει να χρησίμευε ως γυναικωνίτης, στα ανατολικά, απολήγει σε ημικυκλική κόγχη, εξωτερικά τετράπλευρη και παράγωνη και κατά μήκος της νότιας πλευράς φέρει χαγιάτι (εικ. 1). Πρόσφατα πρόσθεσαν ένα μικρό κακότεχνο πρόσκτισμα στο ανατολικό άκρο της βόρειας πλευράς, εξωτερικά, που χρησιμεύει ως οστεοφυλάκιο.

Το συνολικό μήκος, εξωτερικά, στη βόρεια πλευρά είναι 20,90 μ. και στη νότια 21,75 μ. και το πλάτος στην ανατολική πλευρά 7,10 μ. και στη δυτική 7,30 μ. Στη θέση αυτή πρέπει να σημειώσουμε, ότι ο κυρίως ναός είναι ένα ορθογώνιο

* Και από τη θέση αυτή οφείλω να ευχαριστήσω τον συνάδελφο στο Πανεπιστήμιο κ. Κ. Οικονόμου, ο οποίος με συνόδευσε στο Κ. Γραμματικό και εκπόνησε τα σχέδια της μελέτης. Επίσης πρέπει να μνημονεύσω τη βοήθεια του αείμνηστου Σωτ. Κίτσα, που το 1992 ήταν προϊστάμενος της 11ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

1. Ν. Μουτσόπουλος, Οι εκκλησίες του Νομού Πέλλης, έκδ. Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1973, σ. 39-40 και 204-213.

2. Ν. Μουτσόπουλος, ό.π., πίν. 1,2,3.

3. Κ. Θεοχαρίδου, "Η εκτός του Άθω εκκλησιαστική αρχιτεκτονική", Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία, (έκδ. Παπαζήση και Παρατηρητής), Θεσσαλονίκη 1992, τόμ. Α', σ. 206.

παράλληλόγραμμο με εσωτ. διαστάσεις 10,65 X 5,50 μ. και ότι οι διαφορές στο μήκος της βόρειας και νότιας πλευράς προκύπτουν από τον παράγωνο νάρθηκα, του οποίου η νότια πλευρά είναι μεγαλύτερη κατά 0,75 μ., όσο και το πάχος του τοίχου. Στο χώρο του Ιερού, εκτός από την κεντρική ημικυκλική κόγχη με διάμ. 1,65 μ., υπάρχουν και δύο μικρά κογχάρια που ανοίγονται στο πάχος του ανατολικού και βόρειου τοίχου, ενώ η Αγία Τράπεζα είναι κτιστή και ενσωματώνεται στο ημικύκλιο της κόγχης.

Φωτιστικά ανοίγματα ο ναός έχει ελάχιστα. Η κόγχη είναι τυφλή και ο κυρίως ναός αρχικά έφερε μόνο ένα μικρό τετράγωνο παράθυρο πλάτους 0,80 μ. στο μέσον περίπου της βόρειας πλευράς. Αργότερα έκλεισαν την είσοδο στο μέσον της νότιας πλευράς και το επάνω τμήμα της το μετέτρεψαν σε παράθυρο πλάτους 0,95 μ. Στο νάρθηκα υπάρχει επίσης μόνο ένα παράθυρο, ακόμη μικρότερο, πλάτους μόλις 0,60 μ. και ύψους 0,45 μ.

Ο ναός έχει αρκετές πόρτες. Δύο στη νότια πλευρά του κυρίως ναού, μία στο δυτικό άκρο της νότιας πλευράς του νάρθηκα και μία τέταρτη στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, που εξασφαλίζει την επικοινωνία με το νάρθηκα. Όλες έχουν οριζόντιο υπέρθυρο από χοντρά ξύλα, εκτός από την είσοδο στο δυτικό άκρο της νότιας πλευράς του κυρίως ναού, που στην έξω περσσία είναι τοξωτό και διαμορφώνεται με λαξευτούς λίθους. Επάνω από την είσοδο αυτή υπάρχει τοξωτό κογχάριο χωρίς καμία παράσταση, ενώ στην είσοδο από το νάρθηκα στον κυρίως ναό το παρόμοιο τοξωτό κογχάριο είναι πλατύτερο και υψηλότερο και κοσμεύεται με τοιχογραφία που εικονίζει τον Άγιο Γεώργιο (εικ. 4).

Η τοιχοδομία είναι αργολιθοδομή από συλλεκτές πέτρες της περιοχής, σήμερα εξωτερικά επιχρισμένη, αλλά αρχικά ήταν ανεπίχριστη και διακόπτεται από ξυλοδεσιές που ενισχύουν τη στερεότητα του κτίσματος. Τα πάχη των τοίχων στον κυρίως ναό είναι 0,80 μ. και στο νάρθηκα 0,75 μ.

Το δάπεδο είναι στρωμένο με ακανόνιστες μεγάλες και μικρότερες πλακαρές πέτρες (εικ. 5) και γύρω-γύρω στους τοίχους του νάρθηκα υπάρχει κτιστό πεζούλι.

Η στέγη είναι δίρριχτη με απότμηση μόνο στο δυτικό άκρο, καλύπτεται με κεραμίδια και ο ξύλινος σκελετός είναι σήμερα ολόκληρος εμφανής. Αρχικά εμφανής ήταν μόνο στο νάρθηκα, ενώ ο κυρίως ναός έφερε οροφή ποικιλιμένη με τα γνωστά πηχάκια που σχημάτιζαν τετράγωνα⁴. Η οροφή μάλιστα στον κυρίως ναό σταματούσε σε απόσταση 1,70 μ. πριν από τον δυτικό τοίχο και το τέμπλο, για να μην κρύβει τις παραστάσεις στην επάνω αετωματική απόληξη του δυτικού τοίχου και το επάνω τμήμα με το σταυρό του ξυλόγλυπτου τέμπλου.

4. Ένα μικρό κομμάτι από την "μπακλαβαδωτή" αυτή οροφή βρίσκεται καρφωμένο επάνω από το τοξωτό κογχάριο της νότιας εισόδου του κυρίως ναού.

Το χαγιάτι, ο τόσο χρήσιμος ημιυπαίθριος χώρος, μέχρι περίπου τη νότια είσοδο έχει τη συνηθισμένη μορφή, δηλαδή η σκεπή του στηρίζεται σε ξύλινους στύλους που πατάνε σε πεζούλι και κατά μήκος του νότιου τοίχου υπάρχει ένα δεύτερο πεζούλι, ενώ αντίθετα, στο υπόλοιπο δυτικό τμήμα η σκεπή στηρίζεται σε κτιστό τοιχίο σήμερα μισογκρεμισμένο.

Τέλος προτού τελειώσουμε με την περιγραφή των αρχιτεκτονικών στοιχείων πρέπει να σημειωθεί, ότι ο ναός είναι πολύ χαμηλός. Οι μακροί τοίχοι εξωτερικά έχουν ύψος μόλις 3,30 μ. από το έδαφος και στη νότια πλευρά το ύψος αυτό στην άκρη του χαγιατιού μειώνεται στα 2,10 μ. (σχ. 3). Μόλις 2,30 μ. είναι το ύψος της κόγχης και μόνο στην κορυφή της αετωματικής απόληξης στο δυτικό και ανατολικό τοίχο φτάνει τα 4,20 μ. περίπου. Γι' αυτό το δάπεδο στο εσωτερικό βρίσκεται χαμηλότερα από τη στάθμη του εδάφους, στο χαγιάτι 0,40 μ. περίπου, για να κερδίσει σε ύψος ο ναός στο εσωτερικό.

Η εκκλησία λοιπόν του Αγίου Γεωργίου από αρχιτεκτονική άποψη αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα ενοριακού ναού οικισμού της Μακεδονίας, αγροτικού ή και αστικού ακόμη κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας ως τις τελευταίες δεκαετίες περίπου του 17ου αι., εποχή κατά την οποία η φτώχεια στις αγροτικές ιδιαίτερα περιοχές και η τουρκική νομοθεσία επιβάλλουν την κατασκευή ταπεινών κτισμάτων⁵. Ο ξυλόστεγος μονόχωρος ναός με νάρθηκα ή χωρίς νάρθηκα, με ελάχιστα παράθυρα, χαμηλές αναλογίες και απλή ανεπίχριστη αργολιθοδομή εξωτερικά αποτελεί τον κανόνα αυτήν την εποχή⁶. Όχι σπάνια μάλιστα οι ναοί είναι πολύ επιμήκεις ή γίνονται επιμήκεις, με την προσθήκη νάρθηκα⁷, όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Κάτω Γραμματικό.

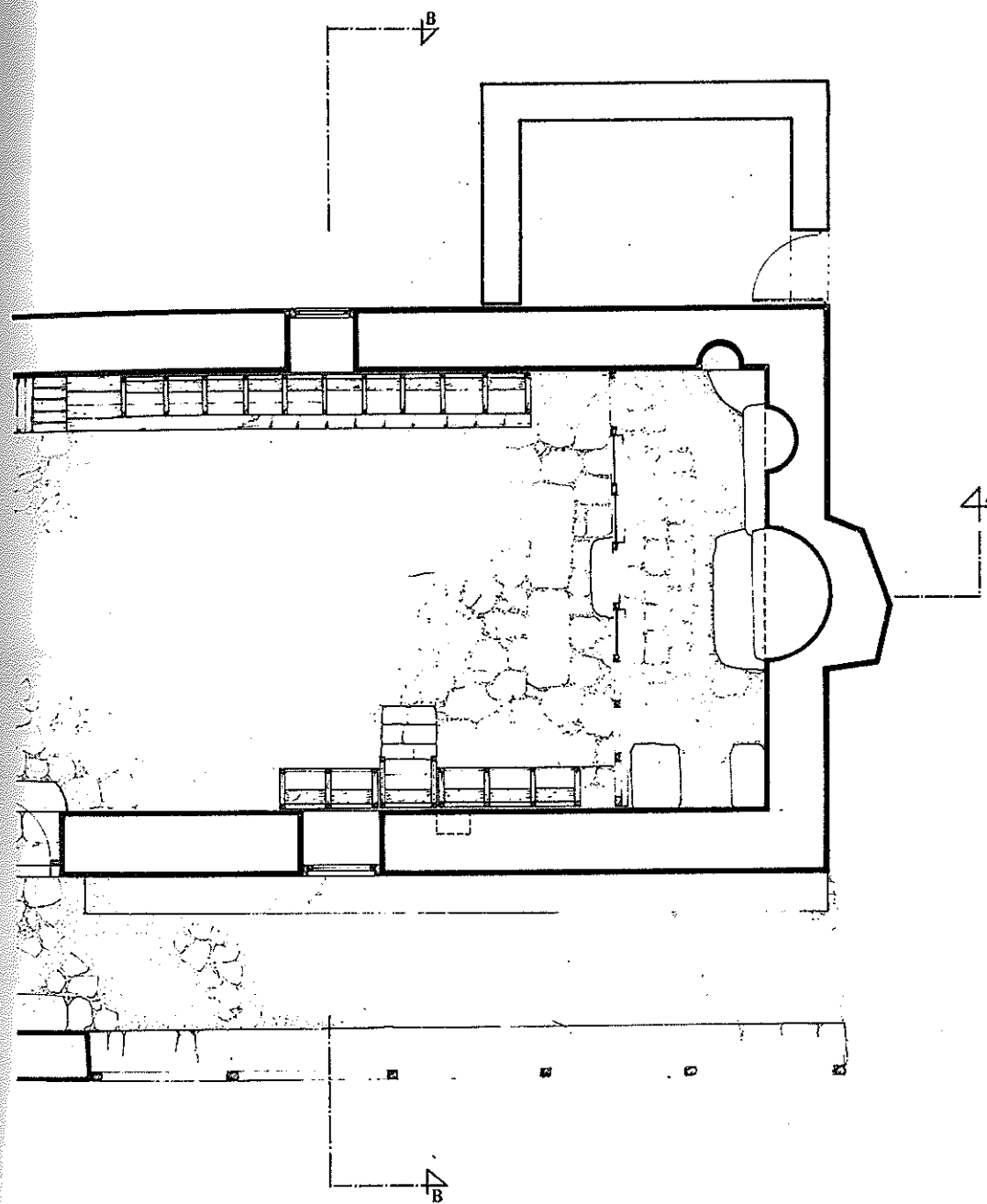
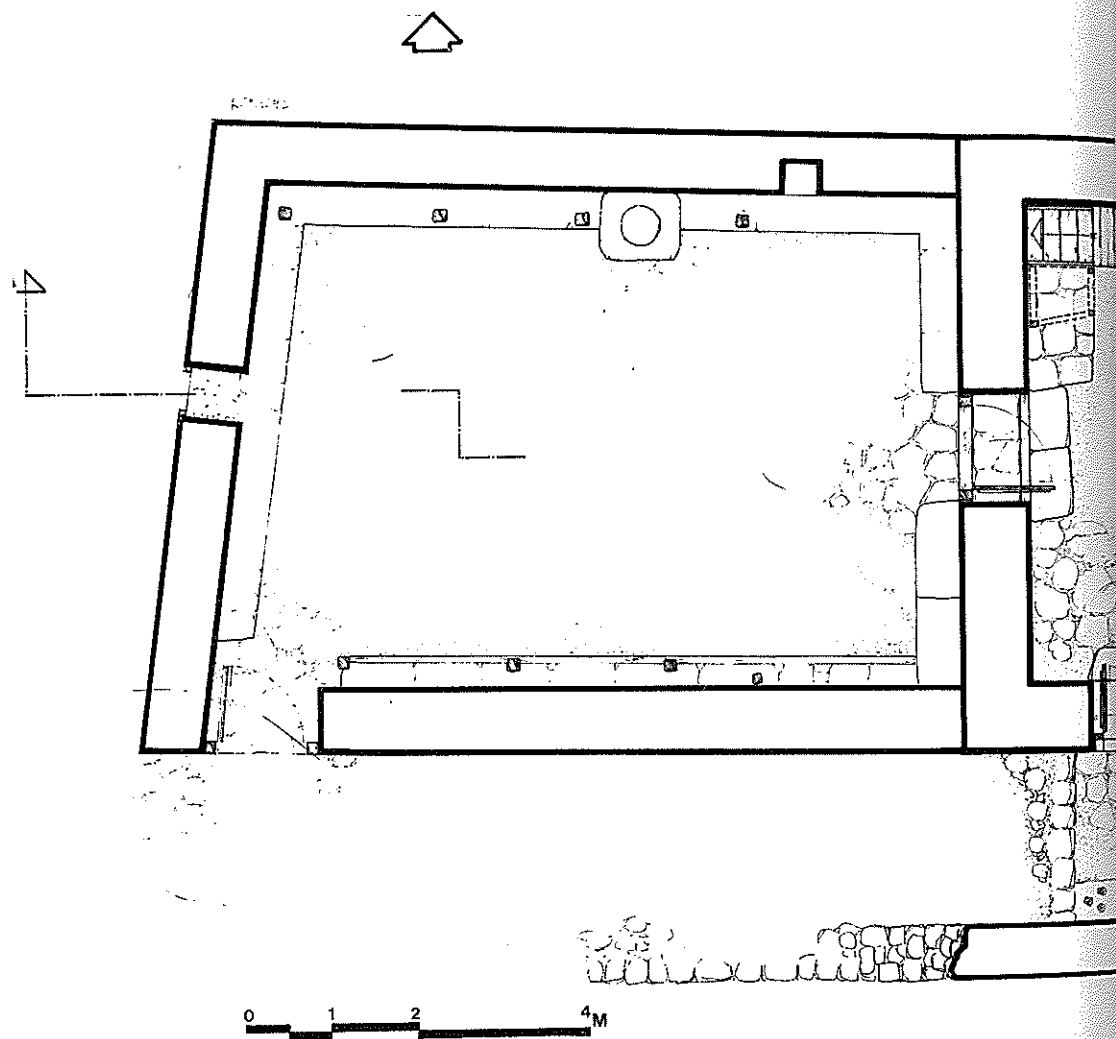
Ακόμη πρέπει να παρατηρήσουμε, ότι στην περίπτωση του Αγίου Γεωργίου οι οικοδόμοι που χρησιμοποιήθηκαν θα πρέπει να ανήκαν σε τοπικό συνεργείο με οικοδομική πείρα της απλής, κοσμικής οικοδομικής της εποχής⁸, όπως δείχνει η πρόχειρη τοιχοποιία, η χαμηλή ακανόνιστη κόγχη και η αμελής πλακόστρωση του δαπέδου. Επίσης πρέπει να σημειωθεί, ότι ο νάρθηκας είναι κατά τι

5. Βλ. σχετικά στον Γ. Βελένη, "Ιστορικές τομές στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης", *Θεσσαλονίκη 2.300 χρόνια*, (έκδ. Φίλων Λαογραφικού και Εθνολογικού Μουσείου Μακεδονίας), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 20 κ.ε.

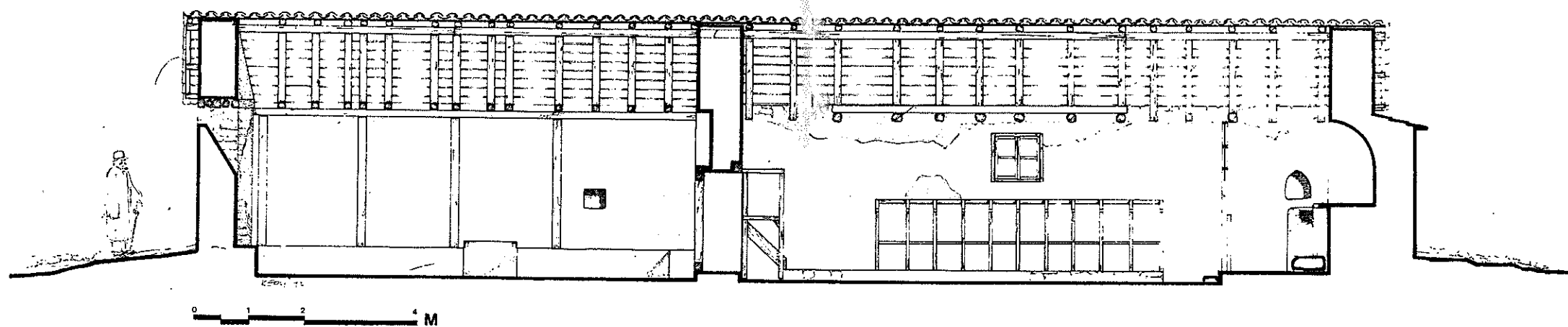
6. Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 74 κ.ε., Κ. Θεοχαρίδου, *ό.π.*, σ. 206

7. Πρβλ. Ν. Μουτσόπουλου, *Εκκλησίες του Νομού Φλώρινης*, έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1964, πίν. 7, 33, 43, 46, 51, 60, 72, 75, 85, 93, 101, 107, 125, 127, Ν. Μουτσόπουλου, *Οι Εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, *ό.π.*, σ. 175, 201, 220, 232, 284, Κ. Θεοχαρίδου, *ό.π.*, σ. 206 και 213, σχ. 3. Η ιδιομορφία αυτή πρέπει να έχει σχέση με την απαγόρευση ανίδρυσης υψηλών κτισμάτων. Έτσι τον χώρο που δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν με πλατιές μονόχωρες κατασκευές, οι οποίες αναγκαστικά θα ήταν και υψηλές, τον κέρδιζαν με στενόμακρα κτίσματα που δεν απαιτούν ύψος.

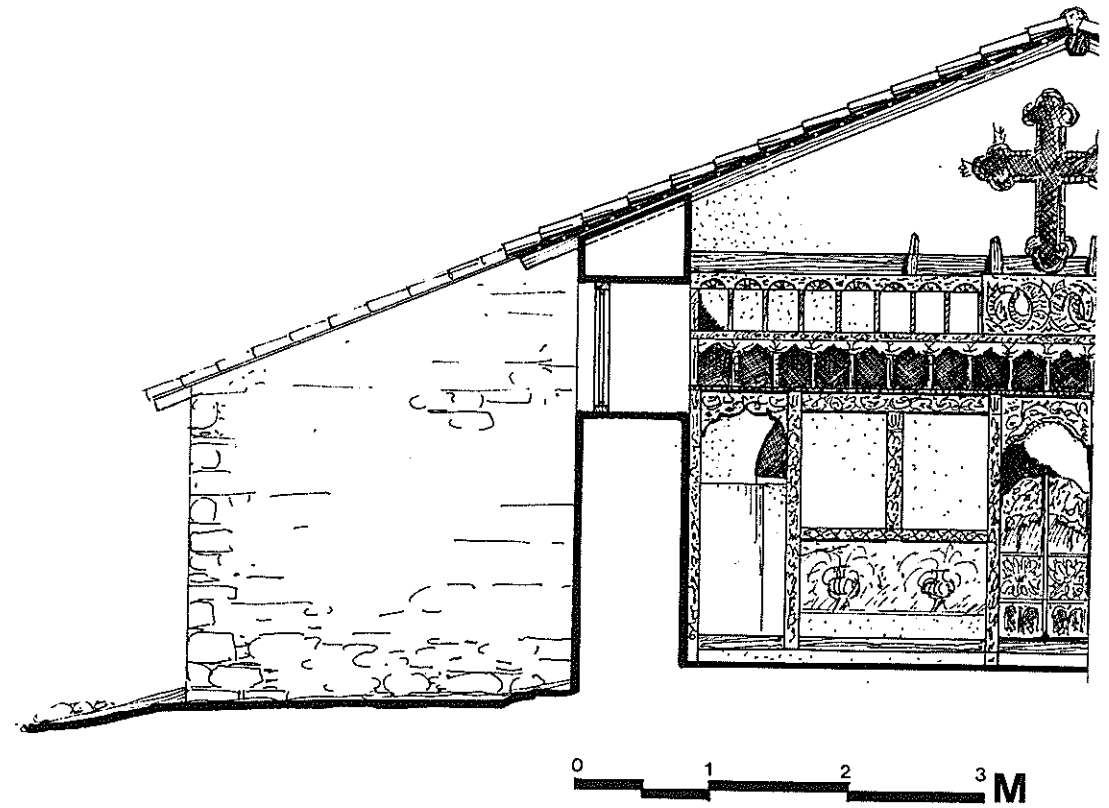
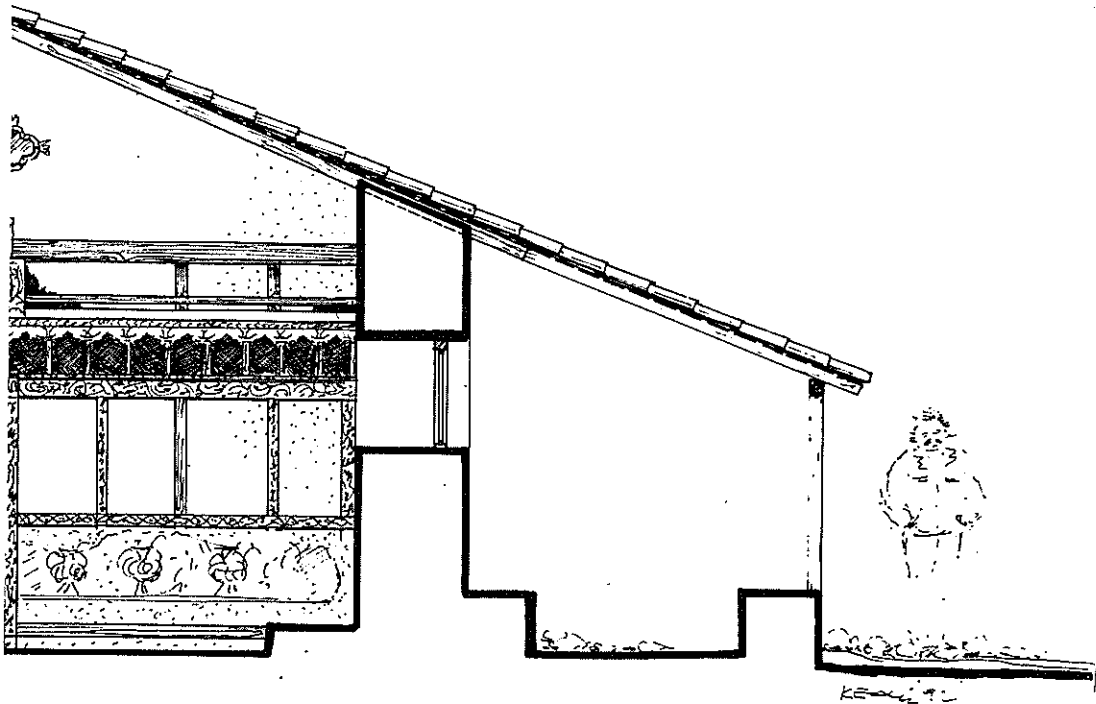
8. Πρβλ. Ν. Μουτσόπουλου, *Οι Εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, *ό.π.*, σ. 74.

Σχ. 1. Κ. Γραμματικό. Αγ. Γεώργιος. Κάτοψη.

Σχ. 2. Κ. Γραμματικό. Αγ. Γεώργιος. Τομή κατά μήκος.

Σχ. 3. Κ. Γραμματικό. Αγ. Γεώργιος. Τομή κατά πλάτος.

νεότερος από τον κυρίως ναό και θα πρέπει να κατασκευάστηκε από άλλο συνεργείο, όπως δείχνει το ακανόνιστο σχήμα του σε σχέση με τον κυρίως ναό, οι λεπτότεροι τοίχοι του και οι διαφορές στα ζευκτά της στέγης⁹.

Σε αντίθεση με την ταπεινή εξωτερική εμφάνιση, στο εσωτερικό, όπως εξάλλου συμβαίνει και με το σύνολο σχεδόν των σύγχρονών του ναών, είναι κατάγραφος. Ωστόσο η κατάσταση, στην οποία βρίσκονται σήμερα οι τοιχογραφίες, είναι πολύ κακή. Σκόνες, κάπνες και άλατα καθιστούν συχνά απαγορευτική και την αναγνώριση ακόμη των θεμάτων, ενώ σε αρκετές θέσεις ο σοβάς με τη ζωγραφική επιφάνεια έχει αποκολληθεί από τους τοίχους και σε ένα σημαντικό τμήμα έχει πέσει και καταστραφεί.

Ως προς τη γενική εικονογραφική διάταξη εφαρμόζεται στην τοιχογράφηση το καθιερωμένο σύστημα σε ζώνες. Κάτω υπάρχει μια στενή ποδιά με ρομβοειδή κοσμήματα, μετά βρίσκεται η ζώνη με τους ολόσωμους άγιους στη σειρά κάτω από ζωγραφιστά τρίλοβα τόξα, ακολουθεί μια στενή ζώνη με αγίους σε στηθάρια και τελειώνει η διακόσμηση με τις σκηνές και συγκεκριμένα με παραστάσεις από το Δωδεκάορτο, τα Πάθη του Χριστού, τον Βίο της Παναγίας κ.ά.

Αυτή η διάταξη στο νάρθηκα περιορίζεται μόνο σε δύο ζώνες, τη ζώνη των ολόσωμων αγίων και τη ζώνη των σκηνών.

Στην κόγχη του Ιερού εικονίζεται κάτω ο Μελισμός και δύο ιεράρχες, ο Βασίλειος και ο Χρυσόστομος και επάνω, στο τεταρτοσφαίριο η Παναγία στον τύπο της Βλαχερνίτισσας, ενώ στους κατακόρυφους τοίχους, η Ανάληψη, ο Ευαγγελισμός και ιεράρχες, η καθιερωμένη λίγο πολύ διάταξη, αλλά παράλληλα στα πλάγια της κόγχης, εικονίζονται και οι Ευαγγελιστές Μάρκος και Λουκάς (εικ. 2). Στο βόρειο τοίχο εικονίζεται η Αγία Τριάδα και στο νότιο η Γέννηση.

Μέσα στον κυρίως ναό οι παραστάσεις του Δωδεκάορτου δεν ακολουθούν την καθιερωμένη σειρά. Στο νότιο τοίχο, μετά την Υπαπαντή, εικονίζεται η Έγερση του Λαζάρου και ακολουθεί η Βάπτισμα, η Βαΐοφόρος, η Μεταμόρφωση και ο Νιπτήρας. Στο δυτικό τοίχο παριστάνεται στη συνήθη θέση της, επάνω από την κτητορική επιγραφή, η Κοίμηση της Θεοτόκου, στα πλάγια της η Γέννηση της Θεοτόκου και τα Εισόδια και στις άκρες οι Ευαγγελιστές Ιωάννης και Ματθαίος. Στο βόρειο τοίχο οι παραστάσεις δεν αναγνωρίζονται εκτός από την Ανάσταση στο ανατολικό άκρο μπροστά από το τέμπλο.

Το ίδιο συμβαίνει και στο νάρθηκα, όπου επάνω από τη ζώνη των αγίων εικονίζονται μαρτύρια αγίων, αλλά δεν μπορεί κανείς να αναγνωρίσει για ποιά μαρτύρια πρόκειται. Ωστόσο στον ανατολικό τοίχο διακρίνονται καλά στο κογχάριο επάνω από την είσοδο ο Άγιος Γεώργιος δρακοκτόνος με ανάγλυφο φω-

9. Η διαπίστωση αυτή θα ήταν ορατή και στην εξωτερική τοιχοποιία, αλλά το 1968 σοβάτισαν τις εξωτερικές όψεις του ναού.

τοστέφανο, χαμηλότερα στα πλάγια της εισόδου ο Χριστός και η Παναγία που μμμούνται δεσποτικές εικόνες του τέμπλου και στον υπόλοιπο τοίχο στο σύνολό της σχεδόν η Δευτέρα Παρουσία.

Στον κυρίως ναό τέλος σώζονται δύο μεγαλογράμματες επιγραφές¹⁰. Η μία στο υπέρθυρο της νότιας εισόδου που έχει μετατραπεί σε παράθυρο και έχει ως εξής:

+ ΟΥΤΟ(Σ) Ο ΝΑΟΣ Ο ΠΡΟΣΕΛΘΟΜΕΝ ΠΑΝΤΕ(Σ) ΗΚΟΣ
ΠΡΟΣΕΥΧΗ(Σ) Κ(ΑΙ) ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΤΗΧΑΝΗ ΜΗΔΗ(Σ) ΥΣΕΛΘΙ /
ΜΝΗΣΥΚΑΚΟΣ ΕΝΘΑΔΕ Κ(ΑΙ) ΛΑΒΗ ΑΡΑΝ ΑΝΤΙ ΤΗΣ ΕΥΛΟΓΙΑ(Σ)

και η κτητορική, στο υπέρθυρο της θύρας που οδηγεί στο νάρθηκα, της οποίας μπορεί κανείς να αναγνώσει τα κύρια στοιχεία, ότι δηλ. ο ναός του μεγαλομάρτυρος Γεωργίου ανηγέρθη και ανιστορήθη ... δια συνδρομής του παπα Κυριάκου ... αρχιερατεύσαντος ... εκ συστάσεως κόσμου, ΖΡΟΕ' (7175=1667).

Όπως έγινε σαφές από την ελλιπή περιγραφή, η σημερινή εικόνα των τοιχογραφιών είναι πολύ αποσπασματική και πριν από τη στερέωση και τον καθαρισμό δεν μπορούμε να μιλήσουμε υπεύθυνα γι' αυτές, την εικονογραφία, την τεχνοτροπία, τη θέση τους στη ζωγραφική της περιοχής κλπ. Μόνο λίγες παρατηρήσεις νομιμοποιούνται με βάση τα λίγα στοιχεία που είναι αναγνώσιμα.

Πρόκειται για έργο ζωγράφου ή ζωγράφων αγροτικής προέλευσης που επαναλαμβάνει παλαιότερα πρότυπα με λαϊκό, απλουστευτικό τρόπο, με τυποποίηση, παρανοήσεις και χρονική ανακολουθία στην ιστορία των ευαγγελικών γεγονότων. Όπως και πολλοί άλλοι ζωγράφοι αγροτικής προέλευσης που την εποχή αυτή η παρουσία τους γενικεύεται, ιδιαίτερα στη Δυτική Μακεδονία και την Ήπειρο, δεν μπορεί να ξεφύγει από τη γραμμικότητα και το λαϊκότροπο ύφους¹¹.

Η πτυχολογία χαρακτηρίζεται από γραμμικές διατυπώσεις που αφαιρούν την πλαστικότητα από τις μορφές, το σχέδιο συχνά είναι συνοπτικό και οι μορφές δεν έχουν πάντα σωστές αναλογίες. Στο πλάσιμο των προσώπων, στις περισσότερες μορφές κυριαρχεί σκούρος προπλασμός με περιορισμένα ανοίγματα, που κάνει τα πρόσωπα να μοιάζουν σκυθρωπά (εικ. 2)· σε άλλες όμως περιπτώσεις το πλάσιμο είναι πλατύ με τονικές διαβαθμίσεις που δίνουν κάποια ποιότητα στη ζωγραφική (εικ. 3) και άλλοτε παρά το λαϊκότροπο χαρακτήρα η σύνθεση αποπνέει χάρη και γοητεία (εικ. 4).

10. Τις δύο επιγραφές έχει δημοσιεύσει ο Ν. Μουτσόπουλος στο βιβλίο του, Οι Εκκλησίες του Νομού Πέλλης, ό.π., σ 40 και 213.

11. Βλ. σχετικά Μ. Χατζηδάκη, "Η μεταβυζαντινή τέχνη (1453-1700) και η ακτινοβολία της", Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, (Εκδοτική Αθηνών) Αθήνα 1974, τ. 10, σ. 436. Του ίδιου "Μεταβυζαντινή τέχνη 1430-1830", Μακεδονία - 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού, (Εκδοτική Αθηνών), Αθήνα 1982, σ. 420. Ν. Νικονάνου, "Η μεταβυζαντινή ζωγραφική της Μακεδονίας", Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία (έκδ. Παπαζήση και Παρατηρητής), Θεσσαλονίκη 1992, τ. Α', σ. 176.

Από την ξυλόγλυπτη διακόσμηση ιδιαίτερα αξιόλογα είναι το τέμπλο και ο χορός, ενώ ο δεσποτικός θρόνος είναι μια απλή κατασκευή με ελάχιστα ανάγλυφα σημεία και από τον άμβωνα διατηρείται μόνο ο σκελετός και η πρόχειρη σκάλα.

Το τέμπλο είναι ευθύγραμμο, κατακόρυφο - χωρίς κλίση προς τα εμπρός - και λιτό στη διάρθρωσή του (εικ. 5). Οι ποδιές στην κάτω ζώνη είναι κτιστές και κοσμούνται με γραπτή διακόσμηση από αγγεία με λουλούδια, δύο στο βόρειο τμήμα και τρία στο νότιο (εικ. 6). Το τέμπλο δηλαδή είναι μικτό - κτιστό και ξυλόγλυπτο - κατά κανόνα όμως τα μικτά τέμπλα έχουν ποδιές ξύλινες σανιδωτές, ζωγραφισμένες ή όχι¹². Τα υπόλοιπα τμήματα, η ζώνη δηλαδή των δεσποτικών εικόνων, το επιστύλιο και η πυραμίδα στην κορυφή είναι μόνο ξυλόγλυπτα.

Το βημόθυρο της Ωραίας Πύλης φέρει γραπτή διακόσμηση, επάνω τον Ευαγγελισμό και τους Προφητάνακτες και κάτω χαμηλά τέσσαρες ιερόραχες και ξυλόγλυπτη διακόσμηση, επάνω δύο σειρές ανθήμια και στο μέσον από ένα σταυρόσχημο κόσμημα με ρόδακα στο κέντρο και τέσσερα ζεύγη βλαστών που περιβάλλουν τσαμπιά από σταφύλια, ενώ την υπόλοιπη επιφάνεια γεμίζουν ελισσόμενοι βλαστοί (εικ. 7).

Το υπέρθυρο της Ωραίας Πύλης φέρει οδόντωση (εικ. 5) και ανάμεσα σε συμπλεκόμενα κλαδιά τέσσερα πουλιά που ραμφίζουν σταφύλια, ενώ το υπέρθυρο της Πρόθεσης είναι απλούστερο. Δεν έχει οδόντωση και κοσμείται με ελισσόμενα κλαδιά που ανάμεσά τους φέρουν τρία στηθάκια με τις εικόνες του Χριστού, της Παναγίας και του Προδρόμου (εικ. 8).

Το οριζόντιο κάτω πλαίσιο των δεσποτικών εικόνων, οι στυλίσκοι που χωρίζουν τα διάστυλα, και οι παραστάτες των θυρών, κοσμούνται με απλούς ελισσόμενους βλαστούς και ημιανθήμια, ή πιο σύνθετους, διπλούς, που κατά ζεύγη ελίσσονται και συμπλέκονται και τα κενά ανάμεσά τους γεμίζουν με ημιανθήμια (εικ. 6,7,8). Πιο σύνθετη είναι η διακόσμηση του οριζόντιου επάνω πλαισίου που αποτελείται από γρύπες, λεοντάκια, κληματίδες και πουλιά που ραμφίζουν σταφύλια και όλα αυτά ανάμεσα σε ελισσόμενους βλαστούς (εικ. 8).

Το επιστύλιο αποτελείται από μια λεπτή ζώνη με λοξές έξεργες λωρίδες ακολουθεί η ζώνη με τα Αποστολικά (Δέηση, άγγελοι, απόστολοι)· μια δεύτερη

12. Βλ. σχετικά Κ. Καλοκύρη, "Εξέχοντα μεταβυζαντινά τέμπλα", Μελετήματα Χριστιανικής Ορθόδοξης Αρχαιολογίας και Τέχνης, (έκδ. Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 174. Ευστρ. Τσαπαρλή, Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου 17ου - α' ημίσεος 18ου αι. Πρόστυπα ξυλόγλυπτα, Αθήνα 1980, σ. 22, 47, 53, 58, 62, 66, 70, 73, 84, 86, 91. Χ. Κουτελάκη, Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700, (έκδ. "Δωδώνη"), Αθήνα - Γιάννινα 1986, σ. 117-118.

λεπτή με μισούς ρόδακες στη σειρά· η ζώνη των εικόνων του Δωδεκάορθου και επάνω μια ζώνη με αχιβάδες και ρόδακες εναλλάξ (εικ. 8,9). Οι δύο τελευταίες ζώνες χωρίζονται σε δύο τμήματα και ανάμεσά τους τοποθετείται ξυλόγλυπτη πλάκα με τέσσερις συμπλεκόμενους, λεπτούς, δικέφαλους, με πύρινες γλώσσες, δράκοντες, οι οποίοι ανακρατούν το σταυρό στο μέσον και τα λυπηρά στα πλάγια (εικ. 9). Η λύση να διακόπτονται οι επάνω τελευταίες ζώνες του επιστυλίου και ανάμεσά τους να τοποθετούνται δράκοντες συνηθίζεται στους ναούς που έχουν χαμηλό ύψος για να χωρέσει ο σταυρός¹³.

Στο σταυρό εικονίζεται ο Εσταυρωμένος και στις τρίλοβες απολήξεις των κεραιών τα σύμβολα των Ευαγγελιστών. Οι κεραιές φέρουν ανάγλυφο πλαίσιο από λοξά φύλλα και οι τρίλοβες απολήξεις ανάγλυφα ανθήμια διάτρητα.

Όλα τα ανάγλυφα μέρη είναι χρυσαωμένα, ενώ το βάθος είναι βαμμένο έντονο κόκκινο και βαθύ κυανό. Το ανάγλυφο είναι πρόστυπο - χαμηλό -, δεν είναι δηλαδή κουφωτό - δουλεμένο στον αέρα -, όπως συνηθίζεται μετά το 1700 περίπου¹⁴ και τα θέματά του - πουλιά, τσαμπιά, άλλα ζώα, βλαστοί, ανθήμια κλπ. -, κρατάνε την παράδοση της σχηματοποίησης¹⁵.

Από τα θέματα σημειώνουμε τα δύο ζεύγη με τους συμπλεκόμενους δράκοντες, που δεν είναι συνηθισμένο, ωστόσο συναντάται σε δημοσιευμένα τέμπλα στην Ήπειρο και τη Μακεδονία που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 17ου αι.¹⁶ Επίσης οι γρύπες και τα λεοντάκια του επιστυλίου συναντώνται σε παρόμοια θέση και τεχνική στην Ήπειρο και τη Βορειοδυτική Θεσσαλία¹⁷.

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του Αγίου Γεωργίου στο Κάτω Γραμματικό με βάση την τεχνική και τη θεματογραφία μπορεί να ενταχθεί στην παραγωγή της Ηπείρου, της Βορειοδυτικής Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, περιοχές που πιστεύουμε, ότι αποτελούν μια ενότητα για την ξυλόγλυπτική, και χρονολογείται με βάση εσωτερικά στοιχεία - εξέλιξη του αναγλύφου, μορφή του τέμπλου¹⁸ και θεματογραφία - στον 17ο αι. και μάλλον στο δεύτερο μισό. Ωστόσο η κτητορική

13. Π.χ. στη Νέα Παναγία και τον Άγιο Αντώνιο στη Θεσσαλονίκη.

14. Κ. Μακρής, Εκκλησιαστικά Ξυλόγλυπτα (έκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος), Αθήνα 1982, σ. 10.

15. Πρβλ. Κ. Καλοκύρη, ό.π., σ. 194. Ευστρ. Τσαπαρλή, ό.π., σ. 167-168.

16. Πρόκειται για τα ηπειρωτικά τέμπλα του ναού του Αγίου Γεωργίου Βαγενητίου, της Μονής Βελλάς και της Μονής Βλαχερνών Άρτας και το τέμπλο του Αγίου Νικολάου Δραγατά Καστοριάς (1678). Βλ. Ευστρ. Τσαπαρλή, ό.π., σ. 63-65, 68-73, 143-144.

17. Ευστρ. Τσαπαρλής, ό.π., στους ναούς της Αγίας Παρασκευής Πατέρου, της Μ. Αγίου Παντελεήμονος Νήσου, της Μ. Σπηλαιωτίσης Αγίας, της Μ. Βελλάς, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Πλαισίων και του Αγίου Γεωργίου Δροσοπηγής. Λεοντάκια και γρύπες παριστάνονται και στο συγγενικό με το τέμπλο της Αγίας Παρασκευής Πατέρου τέμπλο του Αγίου Νικολάου στο Καστράκι Καλαμπάκας (αδημοσίευτο).

18. Για την απλή μορφή των πρώιμων τέμπλων (15ος - αρχές 17ου αι.) βλ. Ευστρ. Τσαπαρλή, ό.π., σ. 17-40, εικ. 1-2. Πρβλ. Κ. Καλοκύρη, ό.π., σ. 174.

επιγραφή ανέγερσης του ναού και της τοιχογράφησης στα 1667 και το γεγονός, ότι η οροφή σταματάει 1,70 μ. πριν από το τέμπλο και τον δυτικό τοίχο για να είναι αυτά ορατά - ο τοίχος με την παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου και ο σταυρός του τέμπλου - δείχνει, ότι όχι μόνο κατά την κατασκευή των ζευκτών της στέγης πρόβλεψαν την τοιχογράφηση και τη θέση του τέμπλου, αλλά και ότι οι τοιχογραφίες έγιναν αμέσως μετά την αποπεράτωση του κτίσματος, δηλαδή πράγματι ανηγέρθη και αντιστορήθη το 1667 και ότι λίγο μετά έγινε το τέμπλο, το οποίο διακόπτει τα θέματα της τοιχογράφησης στο βόρειο και νότιο τοίχο. Έτσι η χρονολόγηση του τέμπλου μπορεί να τοποθετηθεί με πολλή πιθανότητα λίγο μετά το 1667. Σύγχρονος με το τέμπλο είναι και ο χορός¹⁹, ένα πραγματικά σπάνιο κομμάτι ξυλογλυπτικής του δεύτερου μισού του 17ου αι. (εικ. 10).

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ

19. Είναι ημιδιαλυμένος και τοποθετημένος πρόχειρα επάνω στον άμβωνα.

ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΔΕΣΣΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ*

Πριν προχωρήσω στην ανάπτυξη του θέματός μου, οφείλω να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή το συνάδελφο στο Υπουργείο Εξωτερικών κ. Γεώργιο Τουσίμη. Ο κ. Τουσίμης, καταγόμενος από τα μέρη αυτά και δικαιολογημένα ενοχλημένος από το γεγονός, ότι δεν έχει ακόμη πέσει άπλετο φως στην ιστορία της περιόδου της τουρκοκρατίας του χώρου τούτου, με παρότρυνε επίμονα να ασχοληθώ με την περιοχή και με ενεθάρρυνε να συμβάλω και εγώ σ' αυτήν με επισημάνσεις μου, που παρουσιάζω σήμερα.

Στα πλαίσια της σημερινής έντονης τουρκικής προπαγανδιστικής προσπάθειας που γίνεται για να αποδειχθεί ότι υπάρχει πλούσιο τουρκικό πολιτιστικό παρελθόν σε ολόκληρο το βαλκανικό χώρο, δημοσιεύτηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1982 από τον ασχολούμενο με την αρχιτεκτονική των οθωμανικών μνημείων της περιοχής αυτής Τούρκο πολυγλωσσότατο επιστήμονα Ekrem Hakki Ayverdi ένα τετράτομο έργο μεγάλου σχήματος, του οποίου ο 4ος τόμος έχει τον τίτλο: *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk* (Τα Οθωμανικά αρχιτεκτονικά μνημεία στην Ευρώπη, Βουλγαρία, Ελλάδα, Αλβανία)¹.

Είμαστε υποχρεωμένοι να επισημαίνουμε την έκδοση τέτοιων συγγραμμάτων, προκειμένου να αρυσθούμε νέα στοιχεία, αν υπάρχουν, που θα συμπληρώσουν τις ως τώρα γνωστές ιστορικές παραστάσεις μας για την υπό εξέταση περιοχή, αλλά και προκειμένου να ελέγχομε τυχόν ανακριβείς ισχυρισμούς, οι οποίοι συνηθίζονται να προβάλλονται για να εξυπηρετούνται ύποπτες πολιτικές σκοπιμότητες.

Με βάση τα βιβλία των υπηρεσιών των βακουφικών κτημάτων των παλαιών καταγραφών των βακουφίων ο Ayverdi αναφέρεται και στον καζά Vodine και παραθέτει τα ονόματα των τεμενών της Έδεσσας και των χωριών του καζά μαζί με κάποιες σχετικές με αυτά πληροφορίες.

Σύμφωνα με τα παρατιθέμενα στοιχεία του Ayverdi², "οι Έλληνες δεν μπόρεσαν να χωνέψουν την παραγωγή από τις σλαβικές γλώσσες της λέξεως 'Voda' που σημαίνει 'νερό', και ονόμασαν την 'Vodine' Έδεσσα, μια πόλη που βρίσκεται 35 χιλιόμετρα βορείως της Θεσσαλονίκης, επάνω στα γιουγκοσλαβικά σύνορα".

*Λόγω σχετικής καθυστέρησης στην εκτύπωση των Πρακτικών του Συμποσίου η ανακοίνωση αυτή έχει ήδη δημοσιευθεί στον Β' τόμο του έργου του συγγραφέα υπό τον τίτλο: «Συμβολή στην Ελληνική Τουρκολογία», Αθήνα 1994, σ. 295-301.

1. Ο τόμος I έχει τον τίτλο *Romanya-Macaristan*, ο II και III *Yugoslavia*.
2. *Ο.π.*, σσ. 290-293.